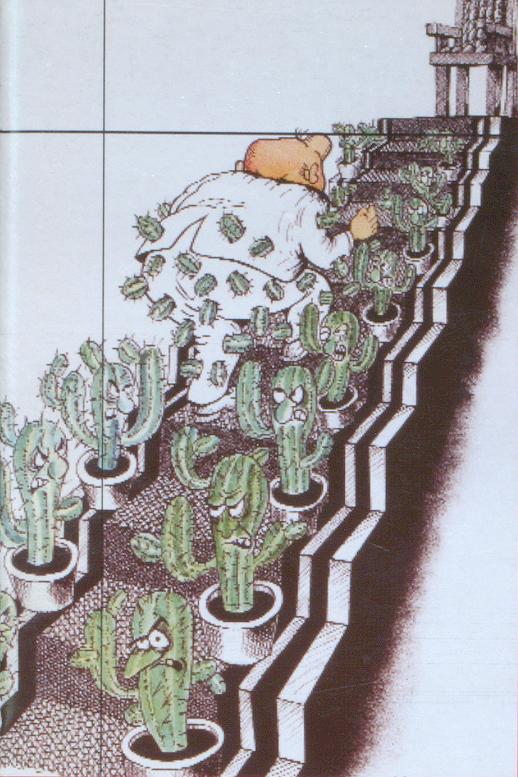

ՀՅԴ Պահօնարեր

Մայիս N05 (1632)

2011

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏՈՒՄԸ

ՍՓՅՈՒՌՈՒՄ

«ՀՈԳԵՎՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»-Ի ԱՏԵՂԾՈՒՄԸ

Արման Ս. Եղիազարյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

Հայկական գաղթօջախները մինչև 1921թ.¹: Դեռևս վաղ միջնադարում առաջացած հայկական գաղթօջախները հետագա դարերում համալրվում էին Հայաստանից հարկադրաբար հեռացող հայության հաշվին: VIII-XI դդ. Հայաստանից հայերի արտագաղթերի հետևանքով տարբեր երկրներում հայության տոկոսն այնքան էր աճել, որ հնարավորություններ էին ստեղծվել Հայաստանից դուրս հայկական իշխանությունների հիմնադրման համար: Այդպիսիք էին Համշենի, Մարաշի, Եղեսուայի, Քեսունի և Կիլիկիայի հայկական իշխանությունները: Վերոհիշյալ իրողությունները ցույց են տալիս, որ հայրենիքից հեռացած հայության մեջ մըշտապես արթուն էր մնում սեփական իշխանություն, պետություն ունենալու գաղափարը, որը հաճախ հնարավոր էր լինում նյութականացնել՝ նույնիսկ Հայաստանի սահմաններից դուրս:

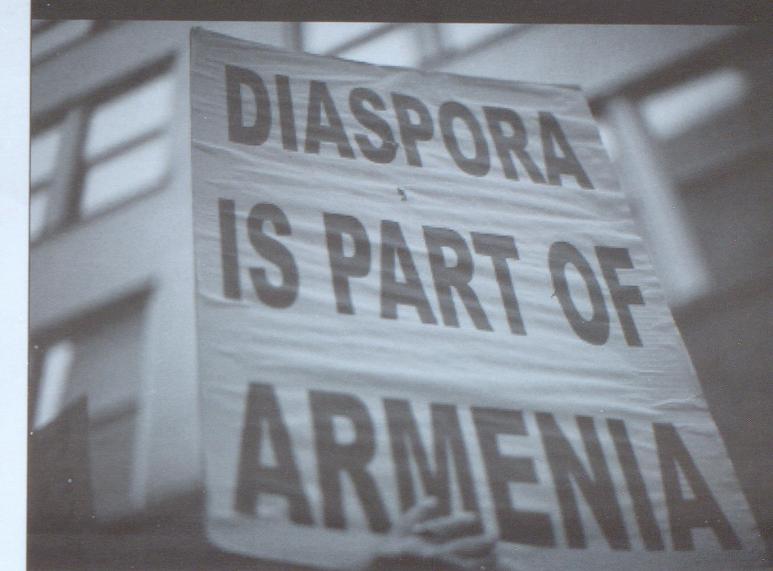
Ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ գաղթօջախներում ուշ միջնադարում գրեթե չէին մնացել հայ ազնվականության ներկայացուցիչներ, հայությունը չուներ քաղաքական դեկավարություն, որը նրան կառաջնորդեր՝ նյութականացնելու սեփական պետություն ունենալու գաղափարը: Այդ ժամանակ հայությունն իրենից ներկայացնում էր սուլ հոգևոր համայնք, քանի որ պետականության բացակայության պայմաններում վերջինիս որոշ գործառույթները իրականացվում էին Հայ առաքելական եկեղեցու կողմից: Եկեղեցին հայության համար միակ դեկավարությունն էր և, քանի որ հոգևոր բնույթի էր, հայությունը ուներ փաստորեն միայն հոգևոր իշխանություն, այդպիսով, որպես հավաքականություն, հանդիսանալով հոգևոր համայնք:

1. Ժամանակագրական սույն սահմանագիծը մենք անցկացնում ենք այն պատճառով, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դեկավարությունը Սփյուռքում հաստատվել է 1921թ.:

Հայկական քաղաքական կուսակցությունների ստեղծումը Հայոց պատմության մեջ ունեցավ դարակազմիկ նշանակություն: Դա հայոց համար քաղաքական դեկավարության ի հայտ գալու գործընթացն էր: Հենց կուսակցությունների գործունեությունն էր, որ հայությանը, բացի հոգևոր համայնքին բնորոշ հատկանիշներից, սկսեց հաղորդել նաև քաղաքական հասարակությանը հատուկ բնորոշիչներ: Այդ ամենի հետևանքով հայության մեջ սկիզբ առավ ազգային-ազատագրական շարժում, որն ի վերջո պահպեց Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումը, այսինքն՝ կրկին հաջողվեց նյութականացնել սեփական պետություն ունենալու հարատի գաղափարը: Գարեգին Նժդեհը նշում է, որ «շնորհիվ Քրիստովորի (իմա՞ Քրիստովոր Միքայելյան) օտար լծերի տակ ստրկորեն հոգեվարող հոգևոր հոտի փոխարեն այսօր կա անկախ և ստեղծագործ քաղաքական ժողովուրդը»²:

Հայոց ցեղասպանության հետևանքով սկսվում է հայկական Սփյուռքի վերջնական ձևավորման գործընթացը: Ինչպես ընդհանուր առմամբ Հայոց պատմությունը կարելի է բաժանել երկու խոշոր ժամանակաշրջանների՝ նախքան Ցեղասպանությունը և Ցեղասպանությունից հետո, այնպես էլ նույն բաժանումը միանգամայն կիրառական է Սփյուռքի պատմության համար:

Հայկական քաղաքական կուսակցությունները Ցեղասպանությունից առաջ և, հատկապես, դրանից հետո, բացի Հայաստանից, իրենց կազմակերպությունները ստեղծում էին նաև Սփյուռքի տարբեր գաղթօջախներում, այդպիսով որոշակի քաղաքական նրբերանգներ հաղորդելով նաև նրանց: Սփյուռքը սկըսում է աջակցություն ցուցաբերել հայ ազատագրական շարժմանը, իսկ այնուհետև՝ Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո, նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետությանը: Սփյուռքում գոր-

ծում էին նաև բազմաթիվ հայրենակցական միություններ, որոնք, կուսակցությունների համեմատ, ընդգրկումով թեև ավելի փոքր, սակայն նույն գործունեությունն էին իրականացնում:

Ինչ վերաբերում է Սփյուռքի ձևավորմանը, ապա այդ գործընթացը մինչև 1921 թ., երբ այնտեղ հաստատվեցին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նախկին դեկավարները, դեռևս չեր ավարտվել, և միայն այդ թվականից հետո, ինչպես կտեսնենք, սկսեց ընդունել կազմակերպակառուցվածքային այն դիմագիծը, որը, ոչ էական փոփոխություններով, գոյություն ունի նաև այսօր:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դեկավարության հաստատումը Սփյուռքում: 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանը խորհրդայնացվեց: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նախկին դեկավարությունն այդ իրադարձությունից հետո մնաց երկրում: 1921 թ., երբ նրանց մեծամասնությունը հայ բոլշևիկների կողմից ձերբակալվեց, իսկ այնուհետև իրաշքով փրկվեց Երևանի բանտում տեղի ունեցած սպանությունը համաժողովրդական ապր-

2. Տե՛ս Գարեգին Նժդեհ, Երկեր, հ. 1, Եր., 2002, էջ 312:

Հ. Թումանյան, Գ. Դեմիրջյան, Լ. Շանթ, Ս. Սարյան և այլն տամբուրյան շնորհիվ, վերջինիս պարտությունից հետո սկզբում տեղափոխվեց Սյունիքում ստեղծված Լեռնահայաստանի Հանրապետություն, իսկ այնուհետև հեռացավ հայրենիք՝ հաստատվելով Սփյուռքում:

Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության ստեղծումով, այսպիսով, տեղի ունեցավ լուրջ փոփոխություն Սփյուռքում: Հայրենիքից հեռացան և այնուղիւն հաստատվեցին Հայոց արդեն նախկին անկախ պետության դեկավար այրերը: Նրանք գրեթե բոլորը ՀՅԴ անդամներ էին, իսկ ՀՅԴ-ն մինչև այդ էլ սեփական կառույցներն ուներ Սփյուռքի տարբեր գաղթօջախներում: Սակայն այժմ գաղթօջախներ եկան քաղաքական գործիչներ, պետության նախկին դեկավարներ, անձինք, որ կանգնած էին եղել 1890-ական թթ. սկիզբ առած հայ ազատագրական շարժման ակունքներում, անցել էին այդ շարժման ողջ ընթացքը, կազմակերպել հայության տարբեր հատվածների ինքնապաշտպանությունը Ցեղասպանության ժամանակ, պայքարել անկախ պետականության ստեղծման համար, իիմնադրել Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը, անցել իշխանության, կազմավորել պետական կառույցներ, իսկ այնուհետև՝ կորցրել իշխանությունը:

Եվ հենց այլ հարբության վրա և այլ մեթոդներով 1920-ական թթ. Սփյուռքում սկսվեց

Հասկանալի է, որ նրանց հաստատվելը Սփյուռքում չէր կարող լուրջ հետևանքներ չունենալ և, մասնավորապես, այն համայնքներում, որտեղ լուրջ դերակատարություն ուներ ՀՅԴ-ն: Վերջինս, մինչ այդ հանդիսանալով Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դեկավար կուսակցություն, Սփյուռքում ձգտելու էր նոյն դերակատարությանը: Նշենք, որ ՀՅԴ-ն Սփյուռքում այդ ժամանակ արդեն ամենատարածված և ամենահեղինակավոր քաղաքական կազմակերպությունն էր, որի արդյունքում Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նախկին դեկավարությունը կարևոր դերակատարություն ստացավ ՀՅԴ համասխուրյան կառույցում՝ մասնավորապես, և Սփյուռքում՝ ընդհանրապես:

«Հոգևոր Հայաստան»-ի ստեղծումը: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նախկին դեկավարությունը, հաստատվելով Սփյուռքում, ակտիվորեն շարունակեց իր գործունեությունը: Այս կապակցությամբ Ս. Վրացյանը գրում էր Ամենայն հայոց կարողիկոսին: «Մենք տարագրության մեջ էլ այն ենք, ինչ որ էինք Հայաստանում: Մենք սիրում ենք մեր հայրենիքը և ոչ ոքի չենք ների նրա վերաբերմանք գործված որևէ անիրավություն: Փառ և պատիկ չենք փնտրում, ոչ էլ բարեկեցիկ կյանք մեզ համար, բայց հայ ժողովրդի պատվին և բարեկեցությանը վճատղների դեմ պայքարում ենք և պիտի շարունակենք: Մեր գոյության նպատակը և կյանքի իմաստը Հայաստանի և հայ ժողովրդի ազատությունն է և անկաշկանդ բարգավաճումը»³:

Այդ նպատակների իրականացումը, հայրենիքից կտրված ապրելու պայմաններում, հասկանալի է, իրականացվելու էր այլ հարբության վրա և այլ մեթոդներով:

Եվ հենց այլ հարբության վրա և այլ մեթոդներով 1920-ական թթ. Սփյուռքում սկսվեց

3. Տե՛ս Ս. Վրացյան, Խոր ընդ ուսուցի, Տ. Տ. Գևորգ Զ սրբ. կարողիկոսին, - ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի «Տարեգիրք», 2009, էջ 207:

«ՀՈԳԵՎՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»-ի ստեղծման գործնքացը: «Հոգևոր Հայաստան» գաղափարական հասկացությունն օգտագործվում էր հենց Սփյուռքում հաստատված Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նախկին պետական այրերի (Ս. Վրացյան, Գ. Նժդեհ և այլք) կողմից:

Իր էությամբ այն նշանակում էր վիրտուալ (երևակայական) հայրենիք, պետություն՝ աշխարհում ցրված ազգի վիրտուալ հավաքականություն: Այդ մասին Ս. Վրացյանը գրում է. «Կազմակերպելով և բարեշինելով հանդերձ իր ներքին կյանքը, Հայ Սփյուռքը չմոռացավ ու չկտրվեց Մայր Հայրենիքից, իրեն միշտ զգաց Հայրենիքի մեկ մասը՝ մի տեսակ «Հոգևոր Հայաստան»: ՀՈԳԵՎՈՐ Հայաստանը շփորձեց իրեն հակադրելու ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ Հայաստանին, թեև վերջինս ուրացավ և դավարդեց նրա դեմ»⁴:

Գ. Նժդեհը, անդրադառնալով ամերիկահայության իրավիճակին, գրում է. «Կա՛ հայությունը հոգեքանորեն կենտրոնացնելու, նրան իրեն հասարակություն կերպավորելու մի գործոն - ՀԱՅ ՀԵՂ. ԴԱԾՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ: ...Ամերիկահայությունը, ուրեմն, բաժանվում է երկու մասի - հայ հասարակություն դառնալու իդեալով առաջնորդվող ազգայնական հոսանք և ցեղորեն դիմագործի, ապագայնացած ու տարրալուծվելու հակամետ ցրվածություն»⁵:

Այսինքն, ըստ Ս. Վրացյանի և Գ. Նժդեհի, ՀՅԴ-ն աշխարհում ցրված հայությանը որպես մեկ հավաքականություն ձևավորելու փորձ էր կատարում, որը իրականացվում էր ինչպես առանձին գաղթօջախներում՝ դրանք վերածելով կազմակերպված համայնքների, այնպես էլ համասխուրյան սահմաններում: Ի տարբերություն միջնադարի, երբ հայությունը կարողանում էր սեփական իշխանությունները ստեղծել հայրենիքի դուրս, այժմ՝ XX դ. սկզբին, հայության վիրտուալ հավաքականությունը չէր ունենալու գծված սահմաններ:

4. Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 205:
5. Տե՛ս Գ. Նժդեհ, նշվ. աշխ., էջ 172:

Դր, Վրացյան

Վերջիններս ունենալու էին համասխուրյան ընդգրկում:

Կար Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետություն, որն անկախ չէր: Այն քաղաքական դրդապատճառներով աստիճանաբար կրտրում էր կապերը սեփական Սփյուռքի հետ: Միևնույն ժամանակ, կար աշխարհում սփրոված հայություն, կար, ի դեմս հայկական կուսակցությունների դեկավարությունների, նաև հայության քաղաքական դեկավարություն: Ստիպված լինելով կտրվել մայր հայրենիքից, ապրել առանց նրա, այն օտար հողում փորձ էր կատարում ստեղծելու հոգենոր հայրենիք, մի իրականություն, երբ աշխարհասխուր հայությունը նեկավարվում, ուղղորդվում է, երբ ստեղծվում են նրա ներքին կյանքի տարբեր բնագավառները կարգավորող կառույցներ ու կազմակերպություններ, երբ հայությունը սկըսում է գրադել իր խնդիրներով: Գ. Նժդեհը գրում է. «Կտրված մայր հողից և հայրենի ժողովրդի կենցաղից՝ նա (իմա՝ սփյուռքահայությունը - Ա. Ե.) դարձել է հոգեպես անհող և անհայրենիք: ...Հայաստանից դուրս, օտարության մեջ, միայն Ցեղի գաղափարն ու պաշտամունքը կարող են փոխարինել հայրենիքի հայության վրա և այլ մեթոդներով կորցրել իշխանությունը:

նի հողն ու ժողովուրդը: ...Այսօր, միմիքարության ու հապատաճքի երկու առարկա ունենք - Յեղային Շարժումը և մեր մարտական ուժը: Ապրեցրեք երկուսն էլ, որ ապրեք իբրև Ազգ և Հայրենիք»⁶: Ընդհանրապես, Գ. Նժդեհը կարգախոս էր մշակել. «Երբեք և ոչ մի տեղ՝ առանց հոգևոր Հայրենիքի»⁷:

Դատելով ՀՅԴ գաղափարախոսների խոսքերից՝ «Հոգևոր Հայաստան»-ի ստեղծման համար նախ և առաջ նրանք հիմք էին ընդունում ՀՅԴ կազմակերպական կառույցը: Առաջին հերթին շեշտը դրվում էր ՀՅԴ տարածքային, տեղական կառույցների վրա, որոնք տարբեր համայնքներում ձեռք էին բերում նաև համայնքային դեկավարության գործառույթներ՝ երբեմն համայնքային կառույցի իմաստով վերածվելով համայնքի: Ա. Սահակյանը, նկարագրելով 1920-ական թթ. Մերձավոր Արևելքի գաղթօջախներում ՀՅԴ իրականացրած գործունեությունը, մասնավորապես ընդգծում է. «...ընկերները թափով նվիրվեցան աշխատանքի: Որքան արագ գլուխ գար մեր կոմիտեներու կազմությունը, և որքան ուժեղ ըլլային անոնք, այնքան դյուրին պիտի ըլլար ընդհանուր համակարգություն մտցնել ժողովուրդին մեջ»⁸: Ասվածից պետք է եզրակացնել, որ հայ գաղթականության ներքին կյանքի կարգավորման նպատակի իրականացման գործում ՀՅԴ գործիչները շեշտը նախ և առաջ դնում էին սեփական կառույցի ամրապնդման վրա:

«Հոգևոր Հայաստան»-ի գաղափարախոսների (Ս. Վրացյան, Գ. Նժդեհ, Ն. Աղբալյան, Լ. Շամբ և այլք) ջանքերով Սփյուռքում աստիճանաբար ի հայտ են գալիս մշակութային, կրթական, կանանց, երիտասարդական, քաղաքական և այլ բնույթի կազմակերպություններ, միություններ և հաստատություններ, իսկ արդեն իսկ գոյություն ունեցող նմանատիպ կազմակերպություններն ու միությունները ավելի են ընդարձակում իրենց գործունեությունը: Նմանատիպ կառույցների

Նիկոլ Աղբալյան

գործունեությունը ուներ մի քանի տարածական շրջանակ: Այն երբեմն ընդգրկում էր որևէ առանձին վերցրած համայնք, երբեմն ունենում տարածչշրջանային, իսկ երբեմն էլ՝ համասփյության տարածում⁹:

ՀՅԴ-ն երիտասարդ սերնդի շրջանում սկզբում է տարածել նաև ազգայնական դաստիարակություն: Սփյուռքի երիտասարդության համար ստեղծվում են «Յեղակրոն ուխտեր»¹⁰: Տարբեր համայնքներում ՀՅԴ կառույցները հայության շրջանում իրականացնում են նաև դատական գործառույթներ:

ՀՅԴ գաղափարախոսների դերակատարությամբ պայմանավորված էր «Հոգևոր Հայաստան»-ի ծևավորման գործընթացում այնպիսի մի կարևոր ձեռնարկ, ինչպիսին էր քաղաքական երանգի հաղորդումը Սփյուռքին: Այդ ճանապարհով հայությունը կրկին հոգևոր համայնքին բնորոշ հատկանիշներից

6. Տես նույն տեղում, էջ 480:

7. Տես նույն տեղում, էջ 82:

8. Տես «Պատմագրություն Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության», քառահատոր շարք, հ. Դ, Ե., 2003, էջ 323:

9. Տես նույն տեղում, էջ 305-340:

10. Տես Ս. Բարսեղյան, Յեղակրոն շարժումը, իրատ. «Հայրենիք» ակումբ, Ե., 2009:

բացի սկսում է ստանալ քաղաքական համայնքին հատուկ բնորոշչները: Դրանք Սփյուռքին հաղորդվեցին համապատասխան կառույցի ստեղծմամբ, որը սկզբում կոչվում էր «Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակություն», որը շարունակում էր 1920-ական թթ. սկզբին գոյություն ունեցող Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատվիրակության գործունեությունը, իսկ այնուհետև վերանվանվեց «ՀՅԴ Հայ դատի հանձնախումբ»՝ Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ¹¹: Հանձնախումբի գործունեությունը նպատակադիրված էր հայկական պահանջատիրության արձարձմանը տարբեր երկրներում և կազմակերպություններում: Դրանով իսկ աշխարհասփյուռ հայությունն իրականացնում էր սեփական քաղաքականությունը, որը, ճիշտ է, ուներ սահմանափակ (գրեթե միայն պահանջատիրության) բնույթ, սակայն, միևնույն ժամանակ, համահայկական շահի ընդգրկում: Այդ պատճառով «Հայ դատ» հասկացությունը շուտով ձեռք բերեց համասփյության, իսկ Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից (1991 թ.) հետո՝ նաև համահայկական տարածում:

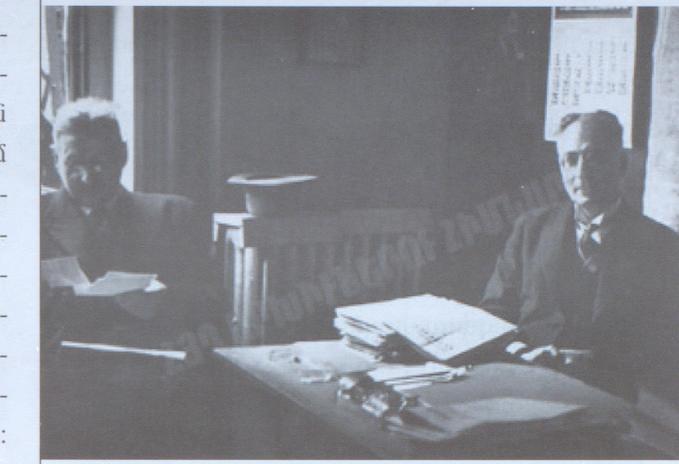
Այսպիսով՝ ծևավորվում էր «Հոգևոր Հայաստան»-ը: Վերջինս սկզբնապես իրականություն էր դառնում ՀՅԴ համասփյության կառույցի շրջանակներում, սակայն, գործունեության համահայկական դաշտի պայմաններում, «Հոգևոր Հայաստան»-ի սահմաներն անընդհատ ընդարձակվում էին:

Այս շրջանում «Հոգևոր Հայաստան»-ն ընդգրկում էր երկու տարածական շրջանակ կամ հավաքանություն՝

1. Սփյուռքի առանձին համայնքի շրջանակ - այս «Հոգևոր Հայաստան»-ը ընդգրկում էր առանձին վերցրած մեկ հայկական համայնք, որտեղ հայությունը կարգավորում է իր ներքին կյանքը, ստեղծում կրթական, մշակութային և այլ բնույթի հաստատություններ: Սփյուռքի համայնքն իրենից ներկայացնում էր սեփական անդամներով և համակիրներով: Միևնույն ժամանակ, ապակուսակցական սկզբունքով ստեղծվող դուստր կազմակերպությունների միջոցով «Հոգևոր Հայաստան»-ի սահմաններում սկսում են ընդգրկվել հայության նորանոր հատվածներ:

Պետք է նշել, որ «Հոգևոր Հայաստան»-ի ստեղծման գործընթացը պատմական անհրաժեշտություն էր և անխուսափելիորեն

11. Տես «Պատմագրություն Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության», հ. Դ, էջ 308:

ՀՀ վարչապետ Սիմոն Վրացյանը և «Հայրենիք» ամսագրի խմբագիր Ռուբեն Ղարիբյանը, «Հայրենիք» խմբագրաւառնը, 1943թ.

էր Սփյուռքի բժիջը, որին, ընդհանուր առմամբ, հատուկ էին նույն խնդիրներն ու նպատակները, ինչ մյուս համայնքներին:

2. ՀՅԴ կառույցի շրջանակ - այս «Հոգևոր Հայաստան»-ը նույնպես ուներ սահմանափակ ընդգրկում, այն զուտ կուսակցական կամ կառույցային կյանքին և գաղափարախոսությանն էր վերաբերում: Թեև ՀՅԴ-ն և նրա որոշ դուստր կազմակերպություններ ունեին համասփյության այս կամ այն մասշտաբի տարածում, այնուամենայնիվ համափյության սահմաններում նրանց գործունեությունը սահմանափակվում էր սեփական անդամներով և համակիրներով: Միևնույն ժամանակ, ապակուսակցական սկզբունքով ստեղծվող դուստր կազմակերպությունների միջոցով «Հոգևոր Հայաստան»-ի սահմաններում սկսում են ընդգրկվել հայության նորանոր հատվածներ:

Պետք է նշել, որ «Հոգևոր Հայաստան»-ի ստեղծման գործընթացը պատմական անհրաժեշտություն էր և անխուսափելիորեն

ստեղծվելու էր սեփական հայրենիքից հարկադրաբար կտրված ապրելու պայմաններում: Սակայն յուրաքանչյուր, թեկուզ անխուսափելի, գործընթաց ունենում է առաջնորդներ: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության նախկին ղեկավարներն էին այն առաջնորդները, որոնք ներմուծեցին «Հոգևոր Հայաստան»-ի գաղափարը և իրենց գործունեությամբ իրականություն դարձրեցին այն: Որպես հայ ազատագրական շարժման և հայկական պետության ղեկավարներ, նրանք վաղուց արդեն թրծվել էին համահայկական շահերի բովում: Նրանց ջանքերով և անմիջական աշխատանքով է, որ ստեղծվեց «Հոգևոր Հայաստան»-ը՝ աշխարհասփյուռ հայության վիրտուալ հայրենիքը Հայաստանի սահմաններից դուր:

Ինչ վերաբերում է Հայ դատի լուծմանն ուղղված քաղաքականությանը, ապա ընդգծենք, որ այդ ձևով հայությունն իրականացնում էր սեփական քաղաքականությունը, որը, սկզբնապես բխելով առանձին կուսակցությունից, այնուհետև նույնպես ստացավ համասփյության ընդգրկում: Ծուտով սփյուռքահայության գործունեության այդ ասպարեզում ևս սկսեցին գործունեություն ծավալել Սփյուռքի մյուս ազդեցիկ կազմակերպությունները: Սփյուռքահայության վիրտուալ հավաքականությունը՝ համասփյուռքան «Հոգևոր Հայաստան»-ը, դարձավ իրականություն:

Ընդհանուր առմամբ՝ «Հոգևոր Հայաստան»-ը որպես վիրտուալ հավաքականություն, հայրենիք կամ պետություն բնութագրելիս պետք է արձանագրել, որ այն, իր տարրեր տարածական և մարդկային ընդգրկումներով, կազմում էր մեկ ամբողջություն: Այն ուներ սեփական ժողովուրդը, քաղաքական համակարգը (կուսակցություն և տարածույթ կազմակերպություններ, կառույցներ ու հաստատություններ), գաղափարախոսությունն ու շահերը, ներքին կյանքը, ինչպես նաև վարում

էր սեփական քաղաքականությունը՝ պաշտպան կանգնելով համազգային դատին:

Հետագա տասնամյակներում առաջ էին գալիս Սփյուռքին հուզող նոր խնդիրներ, սակայն ապրում էր «Հոգևոր Հայաստան»-ը, որն արդեն դարձել էր կենսունակ: Բացի այդ, նոր տասնամյակները հայության նոր խնդիրներ էին առաջադրում, որոնց լուծումը շատ հաճախ պահանջում էր համահայկական ջանքեր:

«Հոգևոր Հայաստան»-ը Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից

Խետ: 1988 թ. սկսած «Հոգևոր Հայաստան»-ը զգալի մասնակցություն ունեցավ Արցախյան պայքարին, իսկ Հայաստանի քաղաքական անկախության վերականգնումից հետո մեծապես ինտեգրվեց «նյութական հայրենիքի»՝ Հայաստանի Հանրապետության կյանքին:

Ներկայումս, Հայաստանի Հանրապետության առկայությամբ, «Հոգևոր Հայաստան»-ի գաղափարը կարծես որոշ շափով կորցնում է իր արդիականությունը, քանի որ հայկական անկախ պետականության գոյության պայմաններում Սփյուռքի կուսակցություններն ու կազմակերպություններն անհրաժեշտարար այն պետք է դարձնեն իրենց գործունեության կենտրոն: Սակայն, շուտով լրանում է Հայաստանի Հանրապետության 20-ամյակը, իսկ Սփյուռքի կուսակցություններից ու կառույցներից միայն ՀՅԴ-ն է, որ իր դեկավար մարմինը տեղափոխել է հայրենիք՝ այդ կերպ սեփական գործունեությունը ծավալելով հայրենիքում և հայրենիքից: Այդ իրողությունը ցույց է տալիս, որ «Հոգևոր Հայաստան»-ը դեռևս կենդանի է:

